

Tjeerd van Heerdt
Begeleider: Paula Albuquerque
2 November 2016

Ruimte als Kunstwerk. *Het verhouden van onze verbeelding ten opzichte van ruimte.*

Geen van de witte ruimte die bij het schrijven van deze eerste regels aanwezig is, zal ooit visueel opgemerkt worden. Het is dat ik het zeg. Misschien creëert het weliswaar een plekje in je hoofd waar je het lege witte blad kan visualiseren.

En met deze zin heb ik misschien wel een 'stukje' ruimte in je hoofd kunnen bemachtigen. Het begrip ruimte kan zich op verschillende manieren laten definiëren. Het kan letterlijk een stuk ruimte innemen zoals de letters dat doen op dit stuk papier, maar bij het verder lezen van deze tekst, zal het ook steeds een stukje meer ruimte in beslag nemen in het hoofd van de lezer. Mijn scriptie gaat over ruimte. Hoe we ruimte ervaren, hoe we ooit begonnen zijn ruimte te benoemen als ruimte en waarom voelen we ons fijn of juist ongemakkelijk in bepaalde ruimtes.

Het begrip ruimte kent zo'n ruim genomen vijftientig verschillende definities. Dit is wat de uitkomst is door het woord ruimte in google in te toetsen. Ik wil niet al de vijftientig definities toelichten, maar ik denk dat het belangrijk is om er een paar met korte uitleg achter elkaar te zetten zodat de verschillen zichtbaar zijn.

- *Ruimte; plaats waar je kunt zijn; voorbeeld: in de bus is ruimte voor dertig passagiers
- *Hem de ruimte geven (hem een kans geven)
- *Ruimte maken (plaats maken)
- *Ruimte; beschikbare uitgestrektheid, mate waarin iets ruim is. vertrek, kamer. heelal, universum.
- *Een ruimte is een (tot een bouwwerk behorend) gebied dat in theorie of in werkelijkheid is begrensd.
- *Het begrip ruimte kent de volgende onderverdelingen: richtingen, vlakken, lagen, vorm van het lichaam, vormverandering, patronen, plaatssituering in de ruimte, opstelling, ruimtelijke intentie.
- *Hoe de plaats er uit ziet
- *Ook wel het heelal, de kosmos, het universum of simpelweg de wereld genoemd: het gehele tijd-ruimte-continuüm waarin wij bestaan, inclusief alle materie en energie.
- *Méér dan plaats van handeling: de aankleding die de schrijver aan een bepaalde locatie geeft.
- *Een belangrijke structurelement bij epiek. Daarin kan naar hartenlust van ruimte gewisseld worden.

Ik ben voornamelijk geïnteresseerd in de ruimte, die het meest lijken op deze twee definities afkomstig van de Nederlandse Encyclopedie.

*Ruimte; beschikbare uitgestrektheid, mate waarin iets ruim is. vertrek, kamer. heelal, universum.

*Een ruimte is een (tot een bouwwerk behorend) gebied dat in theorie of in werkelijkheid is begrensd. (Encyclopedie).

Voorals ben ik geïnteresseerd in kunstenaars die met ruimtes werken en met het thema ruimte werken. Ik wil weten hoe mensen zich ten opzichte van ruimte emotioneel verhouden. Hoe bepaalde ruimtes mensen kunnen beïnvloeden, en hoe kunstenaars daar vervolgens met hun werk op inspelen om zo ook een bepaald gevoel bij mensen kunnen oproepen.

Waarom ik in de eerste instantie geïnteresseerd ben in het thema ruimtes is omdat ruimtes door en voor mensen gemaakt worden. Ik vind het een interessant gegeven dat zolang we terug gaan in de geschiedenis van de mens, we ruimte nodig hebben om ons in te conditioneren. Als we terug gaan in de geschiedenis worden mensen betiteld tot Holbewoners. Deze benaming beaamt dat de vroegere mens zich al omringde met een bepaalde ruimte.

Holbewoners, de bewoners van een hol. We hebben blijkbaar zolang we leven behoeft aan een ruimte die we kunnen afbakenen om ons daar prettig in te voelen. Ook kunnen we in dit vroege stadium misschien enige vorm van privacy ontdekken en dat privacy een rol in het leven van de mensen begint te spelen.

Waarom ik in feite geïnteresseerd in ben is:

Hoe reageren wij als mensen op bepaalde ruimtes?

Ik heb geconcludeerd dat ruimtes kunnen functioneren als bescherming en ons een gevoel van privacy kunnen verlenen. Hoe kunstenaars en architecten daar mee om gaan zal ik nader beschrijven, maar allereerst wil ik ingaan op waarom het gevoel van privacy een belangrijke rol speelt bij hoe mensen zich kunnen voelen ten opzichte van een ruimte.

Privacy speelt dus een belangrijke rol wanneer we ruimte vanuit een psychologische benadering benaderen. Hoe een ruimte overkomt op mensen heeft dus veel te doen met hoe deze is ontworpen en hoe deze is ingericht. Het ervaren van privacy kan zich voortdoen in twee verschillende perspectieven. We ervaren privacy als we de keuze hebben ons te omringen met andere mensen of om ons daar juist van af te zonderen. Privacy wordt ook ervaren als we er zeker van kunnen zijn dat andere mensen geen toegang hebben tot onze informatie. (van Dijk.)

Omdat ik zelf geen psycholoog ben, maar wel wil weten waarom en hoe mensen reageren vanuit gevoel, lees ik een blog over omgevingspsychologie. Ik ben benieuwd naar de uitleg van theorieën die door psychologen zijn ondervonden. Om zo te kunnen verklaren hoe ruimtes overkomen op mensen. Wat voor soort gevoelens en welke gevoelens spelen een rol en worden geactiveerd of juist gedeactiveerd door in een bepaalde ruimte te zijn, of deze te betreden? Ik kom te weten dat er vier psychologische processen zijn die belangrijk zijn hoe we privacy kunnen ervaren. Éen daarvan is het hebben van controle. Wanneer mensen veel controle ervaren in een bepaalde ruimte, ervaren zij onafhankelijkheid. Het gevoel van onafhankelijkheid geeft een groot gevoel van privacy. Het tweede aspect wat invloed heeft op het ervaren van privacy is, of de inhoud van onze gesprekken en onze vertrouwelijke informatie niet door andere te horen of te zien zijn. Het derde aspect waarin we privacy ervaren is als er geen mensen om ons heen zijn. Dat we af en toe alleen kunnen zijn en ons kunnen terug trekken. Dit is belangrijk omdat we wanneer we alleen zijn, gebeurtenissen op onze eigen manier kunnen verwerken. Op deze manier kunnen we op bepaalde gebeurtenissen reflecteren en zo onze eigen identiteit creëren. De vierde en de laatste van deze vier psychologische processen is dat we behoefte hebben aan emotionele uitingen. Mensen voelen in het openbaar vaak de druk dat ze hun emoties niet kunnen uiten. Alleen bij bruiloften en begrafenissen wordt en niet raar opgekeken als we een huilbui voelen opkomen. Voor dit soort situaties is privacy dus belangrijk om deze emoties wel te kunnen uiten zonder raar aangekeken te worden.

Het ervaren van privacy is niet alleen maar gebonden aan daadwerkelijke zichtbare ruimtes. Het ervaren van privacy kan ook te maken hebben of andere toegang hebben tot jouw als persoon. Wanneer je bijvoorbeeld in je eigen kamer zit, maar andere personen kunnen jouw nog steeds zien, horen of ruiken kan dat ook invloed hebben op het ervaren van privacy.

Privacy is ook merkbaar in verschillende zones. Zo zijn er bijvoorbeeld in publieke ruimtes zoals een station nog steeds bepaalde ruimtes die niet toegankelijk zijn voor het publiek. Werknemers van dit station hebben bijvoorbeeld wel toegang tot deze ruimtes. Maar je ziet het ook al in huizen. De visite neemt over het algemeen vaak plaats in de woonkamer. Ruimtes die meer afgezonderd zijn, zijn voornamelijk bedoeld voor alleen de bewoners. Denk bijvoorbeeld aan de slaapkamer, deze is over het algemeen alleen bedoel voor de bewoners zelf.

Wanneer er weinig privacy word ervaren kan dit twee kanten opgaan. Één daarvan wordt crowding genoemd, wat betekend dat het niet lukt om afzondering van anderen te vinden. Wanneer er bijna niet tot geen mensen in onze omgeving zijn kunnen we ons eenzaam voelen.

In mijn eerste passage van deze scriptie heb ik beschreven dat privacy en ruimtes met elkaar verbonden zijn. In ieder geval invloed hebben op elkaar, als het gaat over hoe mensen een ruimte kunnen ervaren. Privacy en ruimtes kunnen elkaar dus duidelijk beïnvloeden. Dit is belangrijk om te weten omdat ik benieuwd ben naar hoe mensen zich verhouden naar hun verbeelding ten opzichte van ruimte. (Mijn hoofd onderzoeksvraag)

Ook het hebben van controle heeft invloed op hoe mensen een ruimte ervaren. Mensen hebben de behoefte nodig om een bepaalde controle over hun omgeving te hebben. We kunnen deze controle ervaren als we invloed kunnen uitoefenen over de gebeurtenissen die er om ons heen afspelen. Ervaren we een bepaalde mate van controle in een omgeving dan gaan we ervan uit dat dat leidt tot een positief resultaat. Deze controle hoeven we in de praktijk niet 'echt' uit te voeren, het gaat meer over of we het gevoel van controle ervaren. Hoe minder controle we ervaren in een bepaalde omgeving, hoe onprettiger deze omgeving voor mensen kan zijn. Het wel of niet ervaren van controle kan stress beïnvloeden.

We ervaren vrijheid als we controle hebben wat er om eens heen gebeurt. Wanneer we weinig of geen controle hebben, komen negatieve emoties om de hoek kijken. Architecten hebben dus een groot verantwoordelijkheidsgevoel bij het ontwerpen van ruimtes. Door te weten hoe mensen reageren op een ruimte en wat voor effect dit heeft op de emoties, is het makkelijker te verklaren wat voor soort associaties mensen hebben bij het betreden van bepaalde ruimtes. (Westin.)

Hoe ervaren mensen controle in fysieke omgeving?

Territorialiteit geeft mensen het gevoel van controle, het 'weten' dat een bepaalde ruimte tot iemand behoort. Dit wordt voor mensen nog duidelijker wanneer een bepaalde ruimte is afgebakend met b.v een hek.

Het personaliseren van een ruimte geeft ook controle. Wanneer wij in een werkruimte die we delen met andere onze werkplek personaliseren geeft dit een gevoel alsof dat stukje van de ruimte tot ons toe behoort. Hierdoor ervaren we controle over dat stukje ruimte.

Het kan bepalend zijn, hoe je bent gepositioneerd ten opzichte van de ruimte. Zit je b.v in een werkruimte vlak naast een deur waar mensen continue in en uit lopen of zit je vlak naast de directeur, kan dit invloed hebben op het ervaren van controle.

Het ervaren van controle kan bij mensen worden opgewekt zonder dat ze de daadwerkelijke controle hebben. Het krijgen van feedback uit de omgeving bijvoorbeeld geeft een gevoel van controle.

Doordat mensen feedback ontvangen, kunnen ze op de omgeving anticiperen en dit geeft vervolgens een gevoel van controle. Psychologisch gezien hebben ruimtes dus een bepaald effect op hoe deze, door mensen worden ervaren. Architecten houden bij het bouwen van ruimtes hier dus rekening mee. Deze aspecten worden door de Architect meegenomen om de mensen zo prettig mogelijk te laten voelen, ten behoeve van de functie van de ruimte. Het is interessant voor mij te weten hoe er door mensen gereageerd wordt op ruimtes. Deze informatie heb ik nodig als ik wil weten hoe mensen reageren op ruimtes ontworpen door kunstenaars. Omdat kunstenaars niet hoeven te ontwerpen in dezelfde functie zoals een architect dat doet ben ik benieuwd welk doel kunstenaars wel hebben wanneer hun werk bestaat uit ruimtes. En waarom is die ruimte die zo lijkt op de alledaagse ruimtes die we kennen dan kunst? (Altman).

Wanneer ik in het eerste jaar van het Rietveld zit (het basisjaar), maken we in het begin van het jaar een excursie door Europa. Een week lang naar verschillende plekken om kunst te bezichtigen. Ik weet nog heel goed dat ik van alles wat ik zag, mij zelf er toe dwong het te willen snappen. Ik was natuurlijk nu een kunst student en aan mij de taak alles te kunnen verklaren. Een beetje geforceerd stond ik nu bij elk schilderij en of installatie schuddend met mijn hoofd 'ja' te knikken. Het kleine beetje kunstgeschiedenis die ik ook in het eerste jaar van het Rietveld kreeg, hielp mij de verschillende stromingen van bijvoorbeeld het impressionisme en expressionisme van elkaar te onderscheiden. Hoe kunstenaars omgingen met maatschappij zoals de foto's van Cindy Sherman en de schilderijen van Andy Warhol, daar kon ik mij ook nog wel in verplaatsen. Op een gegeven moment sta ik in een museum bij een ruimte die mij doet afvragen of het bij het museum hoort of dat dit daadwerkelijk kunst is. Het is een ruimte in het museum van Gregor Schneider. Lekker makkelijk denk ik bij mij zelf. "Neem een stuk van de ruimte in het museum, plaats er een wand met een deur in, vuilniszak op de grond en noem het kunst". Dit doet mij helemaal niks en loop vervolgens geïrriteerd door om "echte" kunstwerken te bekijken.

In het derde jaar van mijn opleiding van de Rietveld Academie word mij geadviseerd door een docent eens te kijken naar het werk van Gregor Schneider. Ik ben in dat jaar begonnen met het bouwen van kleine miniatuur sets. Van oorsprong functioneerde deze mini decors als locaties voor een animatie stoplotion film ,die ik van plan was te maken. Verhalen vertellen door middel van poppen die mijn personage's zijn. De decors die ik daarvoor bouwde, functioneerden als de locaties waarin het verhaal zich kon afspelen. Docenten waren meer gefascineerd door het decor dat het verhaal met daarin de poppen. Het decor kon in al zijn leegte een bepaald verhaal vertellen, zonder dat ik dit aan de kijker opdrong. Ik begin vanaf dat moment te experimenteren met de gebouwde sets die ik maakte. Ik plaats onderdelen van de decors in mijn woonkamer, ga een interactie aan met de daadwerkelijke ruimte die groter is dan mijn decors en laat de ruimte in mijn huis samensmelten met mijn kleinere decors. Speel met het natuurlijk lichtinval, en laat een deur van het decor op een kier open staan. Op een gekke manier ontstaan er zo zonder dat ik hiervoor een script voor heb uitgeschreven een verhaal. Ik maak foto's van deze opstellingen. Er ontstaan een vervreemd verhaal, de ruimtes zijn herkenbaar maar zijn niet te plaatsen in situatie die we normaal gesproken voor lief nemen. Ik raak geïnteresseerd in het werken met ruimtes en vooral hoe kunstenaars met ruimte's werken. Gregor Schneider verruild zijn positie van minst interessante kunstenaar ,in het eerste jaar van mijn studie, tot één van mijn belangrijkste inspiraties.

Foto's van mijn decors, waarmee ik begin te experimenteren.

Foto's van mijn decors, waarmee ik begin te experimenteren.

Hoe zijn we in staat als bezoeker een ruimtes, die we niet veel verschillen van de alledaagse ruimte te herkennen als kunst? Omdat Gregor Schneider naam gemaakt heeft als kunstenaar en niet als Architect wil ik zijn werk bestuderen en weten hoe dit zo tot stand gekomen is.

Gregor Schneider

Gregor Schneider is 1969 geboren in Duitsland. Schneider werd bekroond met de Gouden Leeuw op de Biënnale van Venetië in 2001 voor zijn beruchte werk Totes Haus ur, tentoongesteld in het Duitse paviljoen. Schneider bouwde later in 2007 de confronteerde strand-cellen, die een dominante aanwezigheid op Bondi Beach vormde in Sydney. Gemaakt voor Kaldor Public Art Project 21. De kunstenaar staat bekend om de sensorische aspecten van zijn werk. Sinds 1985 heeft hij zich bezig gehouden met het verbouwen en veranderen van de ruimte's in zijn huis in Mönchengladbach-Rheydt, Duitsland. Wanneer muren worden verwijderd of andere muren voor muren worden geplaatst zodat er tussen die muren weer ruimte's ontstaan creëert Schneider een gevoel van claustrofobie. Dergelijke gevoelens van onbehagen worden verhoogd wanneer de kunstenaar werkt met levenloze, sculpturale lichamen bedekt met plastic of echte mensen herhaaldelijk dagelijkse activiteiten laat uitvoeren. Wat interessant aan het werk van Schneider is is dat de ruimte's letterlijk verplaatst worden om tentoongesteld te worden in verschillende exhibities en musea. Zo verklaard hij zelf; "Als het werk niet tentoongesteld is in een museum is het volgens critici geen kunst." (Schneider.) Voor hem mag het werk blijven liggen waar het is gemaakt. (Hoffmans)

Hoe is Scheider begonnen met zijn manier van werken?

Schneider groeit op in de kolen mijnstad Rheydt. De manier waarop hij tegen ruimtes aankijkt heeft veel te maken gehad doordat hij in deze stad Rheydt is opgegroeid. Het gebied was continu in beweging door de kolenmijn. En is in de Tweede wereldoorlog voor zo'n negentig procent vernietigd. De kolenwinning vernietigde uiteindelijk meer dan de oorlog voorheen. Het gebied veranderde continu, door grote machines werd er veel gegraven en veel gesloopt. Er werden hele dorpen vernietigd en er ontstonden geheel nieuwe plekken. Door de grote werkloosheid, kwamen er op een gegeven moment veel huizen leeg te staan. Op dat moment werden deze huizen die leeg stonden een soort speelterrein van Scheider. In deze huizen ontstonden zo zijn eerste werken. De huizen waren zijn atelier, een plek om te werken en het creëren van dingen. Zo ontstaan op twaalfjarige leeftijd zijn eerste sporen naar het kunstwerk genaamd: Haus UR 1985-heden.

Schneider gaat naar de Kunstacademie, van 1989 tot 1992 studeerde hij aan twee verschillende Kunstacademies. De kunstacademie van Düsseldorf en de Academie voor Schone Kunsten Münster en ook nog eens aan de Universiteit voor Schone Kunsten in Hamburg. Vanaf 1999 tot en met 2003 geeft hij les als gastdocent / educatieve activiteiten bij verschillende kunstacademies.

Waaronder: De Ateliers in Amsterdam, de Academie voor Schone Kunsten in Hamburg en aan de Koninklijke Deense Academie voor Schone Kunsten, Kopenhagen. In 2009 is Schneider ook benoemd tot hoogleraar in de beeldhouwen aan de University of Art in Berlijn in 2009.

Het Haus UR 1985-heden

Sinds 1985 is Schneider al bezig met het bewerken en uitvoeren van experimenten aan het huis aan de Unterheydener Straße in Mönchengladbach-Rheydt.

De "UR" verwijst naar Unterheydener Straße und Rheydt.

De UR verwijst onder andere ook naar:

- you are - hier zijn.
- unknow room - onbekende kamer
- enclosed room - gesloten kamer
- imitated area - imitatie ruimte
- invisible room - onzichtbare kamer.

De kamers zitten vol associaties. De kamers zijn genummerd om ze zo uit elkaar te houden. Zo betekent UR de hele kamer en U een kamer ruimte die ontstaat nadat er zich een interventie heeft voortgedaan.

Schneider maakt replica's van de reeds bestaande kamers in het huis. Hij bouwt kamers aan de binnenkant van de kamers die al bestaan of voegt hier extra wanden aan toe. Welke kamers uiteindelijk weer onderdeel zullen zijn van van het nieuwe geheel is een proces wat namate de tijd vordert geaccepteerd zal worden,

maar dat is niet het belangrijkste van het proces.

De nieuwe 'kamers' die bestaan uit wanden, plafonds en vloeren zijn als dubbele kamers niet zichtbaar voor de bezoeker. Daarnaast zijn sommige kamers in beweging. Door middel van machines bewegen wanden, vloeren en plafonds soms langzaam enkele centimeters heen en weer. Een complete kamer die langzaam voort geduwd wordt zodat er nieuwe tussen ruimte ontstaan.

Sommige kamers zijn ontoegankelijk geworden, omdat ze verscholen liggen achter muren, sommige zijn zo geïsoleerd door middel van beton, sanitair, isolatie of geluid absorberende materialen waardoor ze bijna gevaarlijk worden om ze überhaupt te betreden. Door middel van kunstmatig licht kunnen verschillende momenten van de dag gesimuleerd worden.

Dit is wat Schneider zegt over zijn Haus UR;

"Het Huis UR werkt met de basis problemen van moderne artistieke unificatie van kunst en leven." (Schneider).

Zoals ik in het begin van mijn scriptie beschrijf zijn huizen en gebouwen bedoeld met een bepaalde functie. Deze gebouwen zijn op zo'n manier ontworpen, dat wij ons als mensen daar prettig in voelen. Maar wat Schneider doet met zijn huis lijkt los te staan van deze functie. Waarvoor kiest Schneider ervoor om het hele huis waar hij aan werkt te dubbelen?

Het dubbelen van muren op muren, plafonds op plafonds doet Schneider tot op de dag van vandaag nog steeds.

Volgens Schneider zijn dit geen architectonische ruimtes. Het zijn replica's van de kamers in een kamer in een bestaande woning gemaakt als kunstwerken. Voor Schneider is het belangrijkste om een volledige replica van de bestaande ruimte te creëren in de bestaande ruimte. Schneider dupliceert alle kamers, inclusief de muren, vloeren, en de plafonds. Hierdoor worden de kamers vergeleken met een ui. Een ui die je kan afpellen en waaronder een andere schil verschijnt. Dit is de onderliggende gedachte achter het werk van Schneider zonder dat bezoekers daar bewust van zijn.

Deze manier van werken; iets zichtbaar tonen of juist niet lijkt op een ander project van hem waarbij twee precies dezelfde boxen, beiden geïsoleerd met isolatiemateriaal aan de binnenkant, zichtbaar zijn voor het publiek. Je hebt als bezoeker de mogelijkheid om in één van de boxen te gaan zitten waarbij ze zichzelf totaal kunnen afsluiten. Het idee is om in één box plaats te nemen terwijl de ander box leeg blijft. Hierbij vraagt Schneider zich af of er aan de buitenkant merkbaar is dat er iemand in één van de boxen zit?

Scheider vraagt zich zo op deze manier af, of iemand, of iets dat wat gebeurd is op een bepaalde plek te merken is? Kan je van een plek zonder dat het zichtbaar is, nog merken dat daar wat gebeurt is? Zelfs als de plek of de locatie verplaatst wordt?

Ik vraag me af hoe we het huis als een kunstwerk kunnen zien als het concept van Schneider niet aan de bezoeker wordt opgedwongen?

In een interview die ik lees, lees ik dat Schneider zijn werk Haus UR op twee verschillende manieren presenteert. Er zijn twee manieren om het huis te betreden. De manier waarop je het huis betreed of verlaat zullen bepalen hoe je het huis hebt ervaren. Er is een manier van betreden door gewoon naar binnen te gaan, een kop koffie te drinken in de koffie kamer en vervolgens verlaat je het huis weer zonder maar iets te hebben gemerkt van vervreemding of het huis te hebben ervaren als een kunstwerk. Maar stel dat je op de andere manier door het huis heen loopt en je een deur net op

een verkeerd moment opent, dan zal je tussen de verschillende lagen van het huis kunnen raken. (youtube, Schneider). Ruimte's zonder deur, ruimte's die je betreed door middel van een keukenkast, ruimte's die functioneren als een soort doolhof. De functie van 'huis' verruilt zich op deze manier steeds meer als een ervaring, een beleving. De ervaring creëert op deze manier weer een verhaal in het hoofd van de bezoeker.

De kamers die hij maak kunnen nog steeds naar functie worden gebruikt. Toen hij de replica's maakten, dupliceerde hij zowel de vorm als de functie. Bij het "Haus UR" is er nog steeds stromend water en er zijn slaapkamers, waar je kan overnachten. Het kunstwerk is dus nog steeds een huis naar functie, er kan nog steeds in gewoond worden.(Inoue).

En er is een kamer genaamd "KAFFEEZIMMER". Deze kamer heeft een onzichtbaar draaimechanisme, en maakt een omwenteling terwijl de bezoekers gaan zitten en genieten van een kopje koffie. Maar de kamer draait zo langzaam dat wanneer de bezoekers de kamer verlaten, ze niet gemerkt hebben dat ze een keer helemaal zijn rond gedraaid.

Het huis heeft dus nog steeds functie en tegelijkertijd is het een kunstwerk. Dit vind ik interessant omdat ik mijzelf voor deze scriptie altijd afvroeg waarom Kunst niet een bepaalde functie kon hebben maar vooral een verbeelding of bewustwording is. Bij het werk van Schneider is dit natuurlijk ook moeilijk te beantwoorden omdat zijn kunst niet zichtbaar is. Ik denk dan uiteindelijk ook dat Schneider als uitgangspunt zijn huis gebruikt om onzichtbaarheid te onderzoeken bij de mensen die het huis betreden.

In "Haus UR", waar Schneider zijn werk is tentoongesteld , probeert hij te werken vanuit beeld, sculptuur en met de ruimte die er is. Schneider probeert iets te realiseren dat niet gekoppeld is aan zijn identiteit. Ondanks dat hij als persoon intensief betrokken is bij zijn werk plaatst hij zich als speler buiten het proces. Beter gezegd; het werk wordt de speler en zorgt ervoor dat de kunstenaar op de achtergrond verdwijnt of uit zicht is.

Schneider is geïnteresseerd in iets wat kan leiden tot een actie of gebeurtenis zonder dat de actie voorop staat. Zo is het werk wat het is, en kan daar iets anders uit voort bestaan. Datgene wat daar dan uit ontstaat is dan het "echte" werk. Datgene wat er uiteindelijk dan ontstaat, de ervaring hoeft nergens te worden gedocumenteerd en behoeft ook geen referentie. (Schneider).

Maar zelfs als de kamer niet wordt erkend als een kunstwerk, moet er toch iets zijn waarmee Schneider probeert om de bezoekers te bereiken. Wat is het?

Gelukkig kan ik zijn antwoord terug vinden in een interview met van een Japanse journalist.

Zo legt Schneider uit; dat er vandaag ter dag is er geen twijfel meer over kunst bestaat. Zichtbaar / onzichtbaar, herkenbaar / niet-herkenbaar. Een kamer die gebouwd is in een ruimte is zichtbaar, maar niet-herkenbaar. Dat betekent dat je het ziet als een normale kamer, maar niet herkent als een kunstwerk. Op deze manier ontstaan er dus een gat. "Mijn werken zijn zeer ingewikkeld." (Schneider.) Hoe een bezoeker het kunstwerk ervaart is per situaties verschillend. Zo heeft elke bezoeker zijn eigen idee over een kamer. Sommige ideeën van de bezoeker zijn niet de ideeën die Schneider zelf heeft gehad bij het maken van zijn werk. Het is wel interessant dat de bezoekers eigen ideeën en associatie's met de kamers maken. Zo heeft Schneider zich uiteindelijk uit zijn eigen werk terug getrokken en hoeft zijn manier van kijken niet per se zo worden ervaren bij de bezoeker. Er zijn bezoekers in het huis die zich afvragen of dit nog wel een kunstwerk is. Schneider; "Verskil tussen leven en kunst bestaat niet meer." (Schneider) (Inoue).

Ik begin langzaam de basisideeën van Schneider te begrijpen over zichtbaar / onzichtbaar, herkenbaar / niet-herkenbaar. En ook meer hoe dit invloed of niet kan hebben op de bezoekers.

Eigenlijk zijn zijn eerste bouwwerkzaamheden begonnen met zeer persoonlijke acties. Het lijkt er inderdaad op dat de grens anno 2000, wanneer het gaat over kunst steeds meer vervaagt. Er zijn steeds meer mediums bij gekomen om kunstwerken in te maken. Volgens Schneider hoeft kunst ook niet per se in een museum tentoongesteld worden. Het lijkt wel of de benaming kunst steeds verder uitgewist word. (Inoue).

Hoe kijkt Schneider zelf tegen zijn kamer en ruimtes aan?

Hij ziet de kamers als driedimensionale sculpturen. Een schilderij presenteert zichzelf alleen aan de voorkant, en bij sculpturen heb je de mogelijkheid om er om heen te lopen. Maar Schneider zijn werk speelt zich af in een ruimte, en in een ruimte is er altijd iets, dat wat je achter de ruimte niet meer kan zien met je eigen ogen. Op het moment dat er kamers in kamers worden gebouwd, zal er een schaduw tussen de wanden van de oorspronkelijke kamer en de nieuwe kamer ontstaan. En hoe smaller de ruimte tussen de wanden, des te donkerder de schaduwen die tussen de wanden ontstaan. Schneider heeft gewerkt met dit gegeven door te dupliceren en te vermenigvuldigen van muren en kamers, vanaf het begin dat hij begon te werken aan het "Haus UR. (Schneider).

Voor Schneider bestaat een kunstwerk niet ,als het niet geconstrueerd is. Zijn werk is een geconstrueerd werk, het is drie-dimensionaal, en van beton. Het is dus niet een "wereld", maar het is iets waaraan hij heeft gewerkt als kunstenaar. Anders zou hij 'het' geen kunstwerk willen noemen. (Inoue).

Doordat ik op een gegeven moment mijn decors die ik oorspronkelijk bouwde voor de animatie ben gaan herbouwen en losse stukken aan heb toegevoegd werden de decor stukken voor mij als schetsen die ik zo componeerde dat er een verhaal kon ontstaan. Het bouwen werd een op deze manier een weg naar het onbekende die verassend genoeg zich zelf liet ontleden tot een verhaal. Het is een proces waarbij je langzaam dingen begint te begrijpen wat zo'n ruimte over een situatie zegt. Ik gebruikte de ruimtes ook om metaforisch om mijn gevoel in uit te drukken. Door onderzoek te doen naar kunstenaar Gregor Schneider valt het mij op dat vanuit zijn intuïtie zich laat leiden. Hij maakt op gevoel en trekt zichzelf uit dit proces, uiteindelijk kan de bezoeker zelf ervaren wat ze van zijn kunst vinden.

Er zijn natuurlijk tal van kunstenaars die met de ruimtes werken elk weer op hun eigen manier en met hun eigen interpretatie. Ik vond het interessant om naar het werk van Gregor Schneider te kijken omdat ik geadviseerd werd eens naar zijn werk te kijken om vergelijkingen te zoeken met mijn eigen manier van werken was één reden, de ander reden is misschien nog wel interessanter namelijk dat ik drie jaar geleden zijn werk in een museum had gezien en er werkelijk niks aan vond en ik zijn werk het minst begreep van wat ik had gezien in het museum. Het was voor mij dus heel interessant om te kijken of ik met een andere interpretatie en nu verder in mijn opleiding zijn werk beter kon plaatsen. Het antwoord daarop is: Ja, ik kan door verder te zijn in mijn opleiding, wat suggereert dat ik meer kennis bezit zijn werk beter begrijpen dan voorheen. Ik heb geleerd om op een andere manier naar objecten en situatie enz te kijken. Gelukkig maar want ik heb vier jaar aan de Rietveld gestudeerd. Voor de mensen die deze kennis niet hebben, was ik benieuwd naar; hoe hij zelf zijn werk omschrijft en ze presenteert zoals ze zijn. Het is interessant om de werkwijze van een kunstenaar te bestuderen. Het heeft mij op nieuwe ideeën gebracht en ik heb ook meer fascinatie gekregen voor de manier waarop hij werkt. Zo was het één en ander, mij al duidelijk van zijn werk, doordat ik geschoold ben en op andere manieren naar werk kan kijken. Toch keek ik op een andere manier naar zijn werk dan hoe hij zijn werk zelf heeft gemaakt. Dit was een nieuw inzicht en leerzaam voor mij als kunstenaar. Ik heb dus ontdekt dat zijn manier van werken, eigenlijk het kunstwerk is en niet per se het object zelf. Al heeft hij het object wel nodig (het huis) om op die manier zijn manier van werken te kunnen toepassen.

Ik wil ook naar het werk van Maurice van Tellingen kijken. Ik vind het werk van Maurice interessant omdat zijn werk dezelfde grote heeft als het mijne. Er is mij wel eens gevraagd of ik groter zou willen werken. Van de ene kant lijkt mij dat heel interessant. Omdat je dan net als het werk van Schneider, als een bezoeker het werk kan betreden en ervaren. Zoals een 3d live sculptuur. Maar aan de andere kant vind ik juist het spelen met de niet normale verhoudingen interessant, juist als het onderwerp gaat over ruimtes. Omdat we deze ruimte al kennen vanuit onze eigen wereld vind ik interessanter om de verhoudingen uit verband te trekken van de werkelijkheid. Omdat er op deze manier een bepaalde afstand is ten opzichte van het werk. Op deze manier wordt de ruimte juist meer ervaren in het hoofd van de toeschouwer. Ik ben benieuwd wat Maurice hier over te zeggen heeft. Hoe is zijn werk weer anders ten opzichte van het werk wat ik zelf maak maar ook van Gregor Schneider.

Maurice van Tellingen 1957.

Geboren in Hilversum. Woont en werkt in Amsterdam.

Opleiding: Rijksacademie, Amsterdam (1985-1988)

Rietveld Academie, Amsterdam (1979-1985)

Maurice wordt beïnvloed door de omgevingen waarin hij verkeerd. Hetgeen wat zijn interesse wekt werkt hij verder uit, zoals de koelkast die in huis staat waarvan je het gebrom pas hoort als iedereen het huis verlaten heeft. Dit moment plaatst hij in een kader, wat mij doet denken aan een storyboard voor een film.

Een kader met vervreemde perspectieven waardoor de ruimte vaak groter lijkt dan dat die daadwerkelijk is. Een mini installatie, met daarin alleen dat moment wat zijn interesse heeft gevangen. Vaak alle dagelijkse gebeurtenissen die verder de aandacht van de mensen niet of nauwelijks trekken. Door hoe Maurice een stukje van deze alle dagelijkse gebeurtenis in de spotlight zet, of de gebeurtenis aandacht geeft ga je er misschien wel heel anders naar kijken. Hij vangt met zijn mini installaties het moment net voor of misschien wel net na dat er een gebeurtenis plaats heeft gevonden. Er zou van alles gebeuren kunnen zijn maar op het moment zelf gebeurt er niets. De gebeurtenis vindt dus gedeeltelijk plaats in het hoofd van degene die naar de werken van Maurice kijkt. Het is een moment waarin je iets kan visualiseren of kan inbeelden, over dat, wat er zich in zou kunnen afspelen. Bij de ruimte van een keuken zou je bij wijze van spreken nog kunnen voorstellen hoe het eten dat er de avond daarvoor gekookt is ruikt. Dat is een soort wereld die Maurice probeert te creëren.

Maurice heeft zich in zijn werk altijd hoofdzakelijk laten inspireren door het interieur. In zijn recentelijke werk laat hij zich echter meer inspireren door het exterieur. Op deze manier zijn zijn werken meer architectonisch geworden. (van Tellingen).

Wat is het verschil tussen zijn architectonische manier van werken en de manier waarop architecten dit doen?

Het onderwerpen van ruimtes en hoe architecten vanuit functie bouwen, heb ik voor een gedeelte besproken in het eerste stuk van mijn scriptie. Ik heb gekeken welke belangen er voor de mensen moeten worden vervuld, en waarom deze belangen belangrijk zijn bij ontwerpen van ruimtes. Ik heb gekeken naar hoe kunstenaar Gregor Schneider speelt met zijn ruimtes en dat zijn ruimtes nog steeds van functie voorzien zijn. Dat hij zijn ruimtes gebruikt om daar zijn eigenlijke onderzoek in te verwezenlijken.

Van Tellingen verteld in een Duits interview wat ik bekijk op Youtube wat het grootse verschil tussen zijn werk ik en die van Architecten. Zo verteld hij dat Architecten een grote macht en verantwoordelijkheid hebben naar de mensen toe. De Architecten bepalen uiteindelijk hoe de mensen zullen gaan leven in de huizen die zij bouwen. Als Kunstenaar voel je de verantwoordelijkheid, dat het werk dat je maakt communiceert met de kijker. Als kunstenaar kan je er natuurlijk ook voor kiezen om iets te maken dat een entertainment gehalte heeft, maar van Tellingen voelt wel de verantwoordelijkheid om iets meer te brengen/geven dan alleen de entertainment factor. Je wilt als kunstenaar een boodschap overbrengen op de toeschouwer. De verantwoordelijkheid die de Architect heeft is veel groter dan die van de Kunstenaar.

De Architect moet er voor zorgen dat de ruimte voldoet aan de eisen waarvoor deze gebouwd is.

De Architect heeft de verantwoordelijkheid zich te focussen hoe iemand leeft, en deze levensbehoefte zou goed mogelijk ik functie te vervullen.

De manier waarop de kunstenaar omgaat met zijn architectonische manier van werken is veel abstracter dan die van de Architect. Het doel van de kunstenaar is een boodschap over te brengen en te reageren op de maatschappij. De manier hoe de Kunstenaar zijn werk maakt is niet bepalend voor het leven van de mensen. Mensen kunnen er zelf voor kiezen om naar kunst te kijken, maar je kunt ze niet dwingen. Daardoor heeft de Kunstenaar wel de verantwoordelijkheid iets te maken waar mensen naar willen kijken door de boodschap die het communiceert. Als Kunstenaar heb je niet de verantwoordelijkheid dat je bepaald hoe mensen functioneren in datgene wat jij als Kunstenaar gemaakt hebt. (van Tellingen).

Hoe is van Tellingen begonnen met zijn manier van werken?

Maurice is op de kunstacademie (Rietveld) begonnen met schilderen maar raakte daar al snel in geblokkeerd. Hij begon, net als veel andere studenten, vanuit het romantische idee een schilder te willen zijn. Hij voelde de drang om door middel van zijn schilderijen een verhaal te vertellen echter kwam dit verhaal niet tot zijn recht in een schilderij. Zodoende heeft hij er voor gekozen om, hoe vreemd het verhaal ook was, het verhaal te vertellen door gebruik te maken van een ander medium. Zo is hij begonnen met het bouwen van mini installaties. Hoe vreemd de vorm van de constructie van het verhaal ook was, in feite waren het verhalen, kleine sprookjes. Het verhaal wat hem maar niet lukte te schilderen vond zijn bestemming in een installaties. Het is natuurlijk ook een manier van op een andere manier naar iets kunnen kijken. Een stuk hout blijft een stuk hout. Maar het werken met miniatuur werkt voor van Tellingen heel goed, grootte objecten zijn moeilijk te behandelen vind hij. Hij noemt zijn werken miniatuurinstallatie's.

Zijn eerste miniatuur was een poppenhuis, daar ontdekte hij de kracht van de modellen. Mensen kennen de modellen voornamelijk van speelgoed of van een souvenir, iets wat de associatie heeft met kitsch. Het is daardoor altijd een idealistische wereld wat grappig lief en zoet is. Op het moment dat je iets naars/onprettig teweeg brengt in een zo'n model is dat automatisch een prachtige contradictie. Het zoete met de afwisseling van het donkere sfeertje vind van Tellingen heel erg interessant om mee te spelen. (van Tellingen).

Aan de hand van het werk van twee beeldende kunstenaars; Gregor Schneider en Maurice van Tellingen, probeer ik er achter te komen hoe een ruimte of ruimte als onderwerp gezien kunnen worden als als een kunstwerk. Doordat ik de beide kunstenaar bestudeerd heb, artikelen over hun gelezen heb, de manier van werken van de kunstenaars weet en hun interesse maken zijn kunst. Tegelijkertijd kom ik ook tot de conclusie dat zij daar zelf niet heel erg mee bezig zijn en gewoon werken zoals ze werken, iets willen onderzoeken een boodschap brengen of een verhaal willen vertellen. De manier van hoe kunstenaars werken heeft zich al langere tijd uitgebreid naar verschillende vormen en mediums. De manier waarop kunst bekritiseerd word vervaagt ook steeds meer. Als je de kunstgeschiedenis leest zijn er steeds nieuwe stromingen op stromingen ontstaan. Datgeen wat centraal stond om iets kunst te noemen in een bepaalde periode van een stroming is steeds in de periodes daarop weer veranderd.

Tijdens het schrijven van mijn scriptie bekijk ik een uitzending van het programma; Tegenlicht op de televisie. De titel van het programma van Tegenlicht is "Cultuurbarbaren." Het lijkt erop, dat de informatie van deze uitzending het laatste stuk ruimte van mijn scriptie gaat invullen. (Om zo even terug te komen op mijn inleiding.) *Het stuk tekst dat ruimte in neemt op een papier.*

Het thema van het programma loopt parallel met de vraag die ik me te midden van mijn scriptie afvraag; namelijk hoe kijken we vandaag ter dag tegen Kunst aan?

Ik heb tijdens mijn studie veel uitzendingen gezien van het programma Tegenlicht. Dit vooral te danken aan Bert Taken die filosofie les geeft op het Rietveld. Het programma behandelt thema's bijna als op dezelfde manier, als hoe een essay dat doet. In de uitzending word er een vraag gesteld en deze word vervolgens toegelicht en beantwoord door verschillende mensen rondom het thema.

Het onderwerp van de uitzending is dat Beeldende kunst zich niet alleen meer bevind in het museum, de nieuwste kunst staat met twee benen in een snel veranderende wereld. De grens tussen verbeelding en werkelijkheid begint te vervagen. Deze conclusie concludeerde Schneider al eerder in mijn scriptie.

Maar als dit zo is hoe kunnen we kunst dan in de toekomst nog herkennen als kunst? Hoe kan een kunstwerk als dat van een ruimte, waar het object (het kunstwerk) niet direct zichtbaar is nog een betekenis vervullen voor de mensen die het zien? Gaat alle betekenis zo niet verloren en word het dan misschien niet gezien zoals het gezien zou moeten worden?

Mark Nash verteld in een interview van het programma Tegenlicht dat je dat met kunst in het algemeen ook al hebt. Zo verteld hij dat wanneer je een tentoonstelling bezoekt maar bepaalde dingen van bepaalde werken oppikt. Maar dat je nooit een allesomvattend idee zal krijgen van de gehele tentoonstelling. Mensen staan geen maand of uur voor elk schilderij. Hetzelfde kan worden gezegd over een bepaalde ruimte of installatie. Je vormt als toeschouwer bepaalde associaties en ideeën die aansluiten bij jouw globale wereldbeeld waarmee je de ruimte binnenkomt. (Nash).

In het programma Tegenlicht komt ook Alessandro Baricco; schrijver van het boek De Barbaren aan het woord. Hij beweert dat over 50 jaar alle cultuuruitingen of we het nou kunst noemen of niet heel anders zijn dan nu. Tegenwoordig hangt kunst niet alleen maar meer boven de bank. De manier waarop wij als mensen voorheen over Kunst nadachten kunnen we tegenwoordig tot de romantische beschaving noemen. Wij als mensen zijn altijd in die benadering blijven hangen. Er is niets gebeurd van 1850 tot 2000 in cultureel opzicht. Wat soort intelligentie betreft zaten we helemaal vast in die denkrichting. (Baricco)

Een goed voorbeeld van hoe kunst verschuift, is de uitreiking van de Turner Prize in 2015. De romantische geest van hoe we tot nu toe al die tijd gedacht hebben, werd op de proef gesteld bij deze uitreiking. De bekroning van het Britse collectief Assemble maakte veel bozen reactie's los. Want datgeen wat hier een prijs kreeg uitgereikt was geen kunst maar een sociaal project. De winnaars kregen namelijk een prijs voor het opknappen van huizen in een achterstandswijk in Liverpool. Voor dit project werken de kunstenaar uit het collectief nauw samen met de bewoners, die op een markt kunnen zeggen wat ze van de plannen van de renovatie van een paar sloop woningen vinden. De bewoners van de sloopwoningen in Liverpool vinden het een prachtig idee. Ze vinden het fijn dat er weer iets moois wordt terug gegeven aan de bewoners van deze buurt. De buurt zat jarenlang in een verdomhoekje. (Tegenlicht).

Anthony Meacock een kunstenaar uit het collectief Assemble verteld over hoe het allemaal begon met het project van de wintertuin. In Ducie street, waar de huizen er slecht aan toe waren stond in één van de huizen een boom. Dat was het uitgangspunt om van de tuin een publieke ruimte te maken. Door de aandacht die de Turner Prize opleverde kon het collectief deze publieke ruimte maken. Zo'n publieke ruimte is heel waardevol voor de buurt en zijn bewoners. (Meacock).

Lewis Jones; kunstenaar uit het collectief Assemble verteld dat ze tijdens dit project nauw samen werkten met lokale kunstenaars. Dat begon met het interieur werk dat ze voor de huizen hadden ontworpen. Om te vervangen wat was weggehaald voordat de huizen waren dichtgespijkerd. Dit waren schoorsteenmantels, tegels,

grepen. Het Assemble collectief heeft die dingen ontworpen om weer kwaliteit in de huizen te krijgen. De Turner Prize die ze voor dit project kregen was een mooie kans om daar meer mensen bij te betrekken. De eerste productielijn is door lokale kunstenaars en bewoners ontwikkeld en geproduceerd, als opleiding en werkgelegenheid project. (Jones).

Veel mensen werden boos omdat de prijs die uitgereikt werd bedoeld was voor kunst. De boze mensen vonden dit geen kunst maar een sociaal werk. Ik heb mezelf tijdens mijn studie vaak afgevraagd wat is kunst? Vaak kreeg ik te horen dat het werk wat ik maakte moest communiceren, iets aantonen wat er gebeurd in de maatschappij bijvoorbeeld. Ik vind juist hoe het Assemble collectief te werk gaat eindelijk heel doeltreffend. Want we wanneer er van een kunstenaar verwacht word dat die sociaal iets toevoegt in de maatschappij is dit toch juist een goed werk. Ik heb mezelf ook wel eens afgevraagd waarom is een politie agent of iemand die bij Greenpeace werkt geen kunstenaar? Ik kom er steeds meer achter dat de vraag of iets kunst is, simplistisch is. De definitie van kunst is altijd erg plooibaar geweest. Zo beaamt een van de kunstenaars uit het collectief dat kunst meer een kritisch kader is waardoor de wereld gezien kan worden. Wanneer dat kader dan een discussie op gang brengt, dan is dat waardevol.(Jones).

Alessandro Baricco; schrijver van het boek de barbaren, beargumenteert dat het echte omslagpunt 15 jaar geleden was. Dat we over 300 jaar de romantische periode bestuderen en aan het einde van de romantische periode, dat zijn we nu het weer bestuderen, en dan een nieuwe periode bestuderen, en die periodes dan continu weer nieuwe namen krijgen die voor die periode gelden. De nieuwe periode valt samen met het ontstaan van de digitale wereld. Het internet tijdperk.

Omdat kunst zich niet alleen maar meer laat bewonderen in het museum maar zich ook uitstrekt naar verschillende locatie's in de wereld om daar kunst te maken, rondleidingen te geven of in te spelen op de situatie die daar gaande is. Heeft kunst zich letterlijk verplaatst. Filosoof Timothy Morton denkt dat kunstenaar problemen die zich op die gebieden in de wereld voordoen, door de manier van kunst te maken, de problemen aan de kaart kunnen stellen. Juist omdat kunst geen propaganda is. Volgens Morton ontstaat Kunst juist omdat je niet alles weet. Hoe weet je precies waar een bepaald muziekstuk over gaat? Hoe weet je waar een bepaald schilderij over gaat? Kunstenaars houden ervan dat dingen wat onzeker zijn, dat ze niet weten wat de gevolgen van hun werk zullen zijn. Dat is precies wat we nu nodig hebben. Kunst verbeeldt niet alleen dingen maar helpt ons ook ermee om te gaan. Wetenschappers zijn op zoek naar patronen in data. Zij zeggen nooit iets over de werkelijkheid. Kunst, filosofie en

andere humanistische disciplines houden ons op één of andere manier de realiteit voor ogen. (Morton).

Een uitspraak van kunstenaar Renzo Martens over kunst is: "Als een kunstwerk één ding kan dan is het begrijpen wat ze eigen functie in de wereld is. Het enige kennis domein waarin een voorwerp over zich zelf na kan denken is de kunst, de beeldende kunst. Een auto moet gewoon kunnen rijden, shampoo moet je haar kunnen wassen maar een kunstwerk moet eerst en vooral een reflectie zijn op wat het zelf is." (Martens)

Filosoof Timothy Morton valt het op dat het lijkt of elk kunstwerk tegenwoordig politiek geladen moet zijn. Kunst hand in hand met het activisme. Het lijkt wel of dat het uitgangspunt moet zijn. Het is een interessant gegeven dat het maken van kunst zo politiek geladen wordt. Het is een symptoom van hoe erg het geworden is met de wereld. Kunstenaar van nu reageren op wat er in de wereld gebeurt en blijkbaar zijn deze onderwerpen op dit moment aan de orde. Deze magie hebben we nodig omdat we de overtuiging voorbij zijn. (Morton).

Zolang we duiken in de geschiedenis met betrekking tot de definitie van wat kunst is, is deze steeds veranderd. Er zijn veel theorieën en gedachte over wanneer iets kunst is, maar "kunst is kneedbaar" zoals één van de kunstenaars uit het collectief Assemble dat al eerder zei. Kunst is moeilijk te vangen in hokjes, en vooral als het gaat over ruimte als kunstwerk. Daar zijn de muren van de 'hokjes' soms niet eens zichtbaar. En zijn die wel zichtbaar? kijk dan uit dat je niet in het "hokje" gevangen en geïsoleerd achter blijft, want dan is er namelijk helemaal geen ruimte meer voor het nieuwe begrip kunst.

Geciteerd werk:

Altman, Irwin. "The environment and social behavior: privacy, personal space, territory, crowding." *books.google.nl*. Brooks/Cole Pub. Co., 1975, gedigitaliseerd 7 Nov.2007. Web 2 Nov.2016.

<https://books.google.nl/books?id=GLBPAAAAMAAJ&hl=nl&source=gbs_book_other_versions>

Baricco, Alessandro, "Cultuurbarbaren." *vpro.nl*. Mediafonds, 9 Okt.2016. Web. 2 Nov. 2016. <<http://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/cultuurbarbaren.html>>

Dijk van, Joren. "Wat is privacy?" *omgevingspsycholoog.nl*. Eyckveld, 04 Jun.2014. Web 2 Nov. 2016. <http://www.omgevingspsycholoog.nl/voorbeelden-privacy-in-fysieke-omgeving/>>

Hoffmans, Christiane. "Gregor Schneider entfacht Kunstdebatte in NRW." *weld.de*. WeltN24, 6 Aug. 2014. Web 2 Nov. 2016. <<https://www.welt.de/regionales/duesseldorf/article130929229/Gregor-Schneider-entfacht-Kunstdebatte-in-NRW.html>>

Inoue, Akiko. "Interview with Grogor Schneider." *magcul.net*. Magcul. <http://magcul.net/focus/gregor_schneider2sw_page/>

Martens, Renzo, "Cultuurbarbaren." *vpro.nl*. Mediafonds, 9 Okt.2016. Web. 2 Nov. 2016. <<http://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/cultuurbarbaren.html>>

Meacock, Anthony, "Cultuurbarbaren." *vpro.nl*. Mediafonds, 9 Okt.2016. Web. 2 Nov. 2016. <<http://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/cultuurbarbaren.html>>

Morton, Timothy, "Cultuurbarbaren." *vpro.nl*. Mediafonds, 9 Okt.2016. Web. 2 Nov. 2016. <<http://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/cultuurbarbaren.html>>

Nash, Mark, "Cultuurbarbaren." *vpro.nl*. Mediafonds, 9 Okt.2016. Web. 2 Nov. 2016. <<http://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/cultuurbarbaren.html>>

Jones, Lewis, "Cultuurbarbaren." *vpro.nl*. Mediafonds, 9 Okt.2016. Web. 2 Nov. 2016. <<http://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/cultuurbarbaren.html>>

Oey, Alexander, "Cultuurbarbaren." *vpro.nl*. Mediafonds, 9 Okt.2016. Web. 2 Nov. 2016. <<http://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2016-2017/cultuurbarbaren.html>>

Schneider, Gregor. "Gregor Schneider - Invisible Dead room." *youtube.com*. AA school of Architecture, 30 Okt. 2015. Web 13 Nov. 2015. <<https://www.youtube.com/watch?v=8yKC9EaguDo>>

Tellingen van, Maurice. "Die Kraft des Modells." *youtube.com*. Kir, 19 Feb.2014. Web 2 Nov.2016. <<https://www.youtube.com/watch?v=ESM8OqpiGSM>>

Westin, F Alan. "Privacy And Freedom." *scholarlycommons.law.wlu.edu*. 25 Wash. & Lee L. Rev. 166 (1968) 3 Jan. 1968 book. Web 2 Nov. 2016. <<http://scholarlycommons.law.wlu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3659&context=wlulr>>

